

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

XX ƏSRİN I YARISI AZƏRBAYCAN FİLOLOJİ FİKRİNDƏ AVROPA ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Leyla Mirzə qızı Ramazanova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKI – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Dünya ədəbiyyatı və komparativistika şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Gülər Həsən qızı Abdullabəyova

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Elnarə Seydulla qızı Akimova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Məcid qızı İmaməliyeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Röya Məftun qızı Mürşüdova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, akademik
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Avropa ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatının mühüm, zəngin, çoxşaxəli qollarından birini təşkil edir. Tarixin müxtəlif dövrlərində aparıcı mövqedə olan Avropa ədəbiyyatı dünya ədəbiyyat xəzinəsini daim zənginləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir. Avropa antik ədəbiyyatın, mədəniyyətin, fəlsəfənin beşiyi olmuşdur. Homer, Evripid, Aristofan, Sofokl, Vergili, Horatsi həmin dövrün ən məşhur nümayəndələri idi. Ədəbi fikirlərinin əsasını əfsanə və miflərdən götürən müəlliflər insanın ilkin arzularını, həm sosial, həm də ailə-məişət münasibətlərini əsərlərində mükəmməl şəkildə təsvir edə bilmişlər. Erkən orta əsrlərdə Avropa ədəbiyyatında durğunluq müşahidə olunurdu. Müxtəlif sahələrə nəzarət edən kilsə ədəbiyyatda da müəyyən məhdudiyətlər yaratmışdı ki, bu da şair və yazıçıların istedadının önünü kəsmişdi. Bu dövrdə qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanları geniş yayılmışdır. “Tristan və İzolda” romanı XII-XIII əsr Avropa ədəbiyyatının “Leyli və Məcnun”u hesab edilmişdir¹.

Avropa ədəbiyyatının istər forma, istər mövzu cəhətdən dirçəlməsi İntibah dövrünə təsadüf etmişdir. Qəhrəmanlıq dastanları nəinki oxucuların diqqətini cəlb etmir, onlarda ikrah hissi yaradırdı. İntibah dövründə dramaturgiya, xüsusilə, nəsr yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. V.Şekspir, F.Rable, Lope de Veqa, M.Servantes və başqaları dünya ədəbiyyatının qızıl fondunu təşkil edirlər. İstər tarixi prosesdə, istərsə də ədəbiyyatşünaslıqda XVII əsr Qərbi Avropa xalqlarının tarixində keçid dövrü kimi səciyyələnir. Bu dövrü səciyyələndirən əsas faktorlar İntibah və Maarifçilik hərəkatıdır. Dövrün ədəbi həyatı daha çox üç ədəbi cərəyan ətrafında mərkəzləşmişdir: humanistlərin ənənələrini davam etdirən Renessans realizmi, klassisizm və barokko. Həmin mərhələnin ən məşhur dramaturqu fransız və bütövlükdə Qərbi Avropa ədəbiyyatında klassik komediya janrının banisi Jan Batist Molyerin “Tartüf”, “Xəsis”, “Skapenin kələkləri”, “Sqaquarel”, “Zorən təbib”,

¹ Sultanlı Ə. “Leyli və Məcnun” və Qərbi Avropa ədəbiyyatı // - Bakı: Azərbaycan məktəbi – 1947. №4, - s.43.

“Mizantrop”, “İstəksiz nikah” və digər komediyaları dünya dramaturgiyasının şah əsərləri sayılır.

XIX əsr Avropa ədəbiyyatı “ikinci intibah” adlandırılmışdır². Yazıçılar oxucunun mənəvi aləminə daxil olması bacarmaqla yanaşı, dövrün ictimai-siyasi, sosial problemlərini də mükəmməl şəkildə və ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında peşəkərcasına əks etdirə bilmişlər. V.Hüqo, O.Balzak, H.Heyne, Gi de Mopassan, Ç.Dikkens, J.Vern və digər məşhur simalar dünya ədəbiyyatı xəzinəsini xeyli zənginləşdirmişlər. Müxtəlif cərəyanların hökm sürdüyü və iki dünya müharibəsinə şahid olan XX əsr Avropa ədəbiyyatı mürəkkəb və zəngin bədii əsərləri, bədii obrazları özündə əks etdirmişdir.

Azərbaycanda Avropa ədəbiyyatına maraq qədim dövrlərdən başlamışdır. Hələ Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərində bir çox yunan filosof və şairlərinin adları çəkilir. XIX əsrdən etibarən isə rus dili vasitəsilə Avropa ədəbiyyatından az da olsa, tərcümələr olunmağa başladı. XX əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadə birbaşa alman dilindən V.Götenin ölməz “Faust” əsərindən bəzi parçaları tərcümə edərək Azərbaycan oxucularına müvəffəqiyyətli şəkildə təqdim etmişdir. Məlumdur ki, bədii tərcümə xalqlar arasında mənəvi körpü rolunu oynayır. Tərcümə vasitəsilə qısa zamanda bir xalqın milli-mənəvi dəyərləri ilə tanış olmaq mümkündür. Ötən əsrin birinci yarısında Avropa, Amerika, Asiya ədəbiyyatından bir sıra dəyərli tərcümələrlə yanaşı “qardaş” ölkələrdən edilən bəzi ideoloji əsərlər olmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının araşdırdığı məsələlərdən biri də Qərbi Avropa ədəbiyyatı idi. Onun ilk tədqiqatçıları Əli Sultanlı, Əli Nazim, Məmməd Arif, Əkbər Ağayev, Mikayıl Rəfilı, Məmməd Cəfər Cəfərov, Mehdi Məmmədov və başqa tədqiqatçılar Qərbi Avropa şairləri, yazıçıları və dramaturqlarının yaradıcılığı, onların humanist ideyalar təbliğ edən əsərləri ilə maraqlanırlar, müxtəlif dərsləklərdə, mətbuat səhifələrində bu yazıçıların yeni çap olunmuş kitabları, yaxud yubileyləri ilə bağlı məqalələr, tədqiqat əsərləri yazırdılar. Həmin araşdırmaların böyük

² Nağıyev C. Acı həqiqətlərin nəğməkarı-Çarlz Dikkens. Dikkens Ç. Oliver Tvistin macərələri. Bakı: Çəşnişli, - 2005. - s.6.

bir qismi tanıtım səciyyəsi daşısa da, öz dövrü üçün dəyərli elmi əsərlər hesab etmək mümkündür. Lakin dövrün ideoloji təzyiqi altında görkəmli ədəbiyyatşünaslarımızın da bəzi məsələlərə bilərəkdən toxunmadıqlarını və ya müəyyən nöqsanlara yol verdiklərini də yaddan çıxarmaq olmaz. Müasir ədəbiyyatşünaslıq həmin materiallara yeni nəzərlərlə qiymət verməyi, dünənki tənqid faktını ədəbi-tarixi fakt kimi öyrənməyi əsas tutur. İstər ədəbiyyatşünaslığın, istərsə də ədəbi tənqidin zaman-zaman çağdaş dəyərləndirməyə ehtiyacı vardır.

Problemin aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri müasir dövrdə Avropa ədəbiyyatının spesifik xüsusiyyətlərinin fundamental şəkildə öyrənilməsi yolunda fəaliyyət göstərən tədqiqatçıların əsərlərinin hələ kifayət qədər araşdırılmamasındadır. Bu hallar Avropa şair və yazıçılarının dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi incilərin tədqiq olunması istiqamətində xidmətləri olan ədəbiyyatşünasların fəaliyyətini araşdırmağı şərtləndirir.

Azərbaycan-Avropa əlaqələrinin hərtərəfli inkişaf tapdığı bir zamanda Avropa ədəbiyyatının müasir baxışla öyrənilməsi, Azərbaycan ədəbi mühitində tədqiqi məsələləri və tərcümə imkanlarının aydınlaşdırılması da aktualıq kəsb edir.

XX əsrin II yarısında və müasir ədəbiyyatşünaslıqda Avropa ədəbiyyatının elmi şəkildə öyrənilməsində xüsusi xidmətləri olan görkəmli alimlərimizin tədqiqat işlərinə istinadlar olsa da, onların bu xidmətləri ayrılıqda və ya ümumi şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Tədqiqatçı Nazif Qəhrəmanlı “Mikayıl Rəfilin həyat və yaradıcılığı” kitabında qismən olsa da, alimin Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri və Avropa ədəbiyyatı ilə bağlı yazdığı məqalələrə müəyyən yer vermişdir³. Tənqidçi alim Qürbət Mirzəzadə Əkbər Ağayevin ədəbi-tənqidi görüşlərindən bəhs edən “Tənqidçi dünyası” adlı kitabında “Ə.Ağayevin nəzəri irsində milli və dünya ədəbiyyatı problemi” adlanan yarım-fəsildə görkəmli alimin dünya ədəbiyyatı ilə bağlı fikirlərinə yer ayırmışdır⁴. Bu yarım-fəsildə Ə.Ağayevin dünya

³ Qəhrəmanlı, N. Mikayıl Rəfilin həyatı və yaradıcılığı / N.Qəhrəmanlı. - Bakı: Qartal, - 1998. – s.100.

⁴ Mirzəzadə, Q. Tənqidçi dünyası (Əkbər Ağayevin ədəbi-tənqidi görüşləri) / Q.Mirzəzadə. – Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - 2000. – s.157.

ədəbiyyatı ilə bağlı apardığı araşdırmalarından yalnız bir qismi Nizami Gəncəvi və ondan bəhrələnən, ortaq mövzulara müraciət edən Qərb ədiblərinin ədəbi-estetik fikirləri qeyd olunmuşdur. Professor Gülər Abdullabəyova “Азербайжанско-польские литературные связи XIX-XXI веков” kitabında Mikayıl Rəfilinin Avropa ədəbiyyatı ilə bağlı araşdırmalarına yer ayırmış, alimin V.Şəkspir, V.Hüqo, Anri Barbüs və digər Avropa ədiblərindən bəhs edən məqalələrini tədqiq etmişdir⁵. Yüzlərlə pedaqoq, alim və professorun müəllimi olan Əli Sultanlı müxtəlif qəzet məqalələrində, elmi məqalələrdə tələbələri tərəfindən anılmış, tədqiq olunmasına baxmayaraq, onun elmi yaradıcılığı geniş araşdırılmamış, monoqrafiyalar çap edilməmişdir. Ə.Sultanlı, M.Rəfili, Ə.Ağayev, M.C.Cəfərov, M.Arif yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarda da problemə birtərəfli toxunulmuşdur. Lakin bunları Avropa ədəbiyyatının araşdırılmasında xüsusi bir mərhələ təşkil edən ədəbiyyatşünaslığımız üçün yetərli hesab etmək çətindir. Ayrı-ayrı ədəbiyyatşünaslarımızın Avropa ədəbiyyatından bəhs edən məqalələrini, tədqiqat işlərini nəzərə almasaq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında sistemli və ümumiləşdirici hər hansı bir bitkin əsər yazılmamışdır. Bu baxımdan təqdim olunan dissertasiya işi Avropa ədəbiyyatının XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan filoloji fikirində öyrənilməsi mövzusunda ilk təşəbbüsdür.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın əsas obyektini Avropa poeziyası, nəsrı, dramaturgiyası, inkişaf tarixi, ədəbi cərəyanlarına və ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqatlar, məqalələr təşkil edir. Dissertasiya işində tədqiqata cəlb olunmuş araşdırmalar XX əsrin birinci yarısını əhatə etsə də, yeri gəldikcə, müasir ədəbiyyatşünaslığın mövzu ilə bağlı münasibətinə də yer verilmişdir. Rus-sovet ədəbiyyatşünaslığının təsiri altında Avropa ədəbiyyatının bəzi nümayəndələri haqqında söylənilmiş müəyyən qüsurlu fikirlər və ya həmin dövrdə, ümumiyyətlə, bəhs olunmayan əsərlər haqqında yeni mülahizələr predmetə daxil edilmişdir. Orijinaldan və ya rus dili vasitəsilə edilmiş

⁵ Абдуллабекова, Г. Азербайжанско-польские литературные связи XIX-XXI веков / Г. Абдуллабекова. -Баку: Мугарджим, - 2012, - с.416.

tərcümələrə münasibət bildirən ədəbiyyatşünaslarımızın tənqidi məqalələri, Avropa ədəbiyyatının müxtəlif nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş məqalələri, tədqiqat işləri, fikirləri də tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqat zamanı biz Azərbaycan, rus və Avropa ədəbiyyatına dair mətbuat yazılarını, məqalə və monoqrafiyaları, ədəbiyyat tarixçiliyinə dair materialları, arxiv sənədlərini, habelə mətnşünaslıq və mənbəşünaslığa dair işlərdən istifadəni də araşdırmaya cəlb etmişik ki, bütün bunlar tədqiqatın obyektini təmin etmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XX əsrin I yarısında Azərbaycan filoloji fikrində Avropa ədəbiyyatının tədqiqi, tərcüməsi məsələlərini araşdırmaqdır. Həmçinin bu dövrdə Avropa ədəbiyyatı və onun əsas nümayəndələri ilə bağlı araşdırmaları və tərcümə problemlərini saf-çürük etmək və müasir elmi yanaşmalar kontekstində təhlil etməkdir. İdeoloji mövqedən qiymətləndirilmiş bəzi məsələlərə də yenidən müstəqil və müasir ədəbiyyatşünaslıq prizmasından münasibət bildirməkdir.

Qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı əsas vəzifələr həll olunmuşdur:

- Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində Avropa ədəbiyyatının araşdırılmasının mərhələlərini, problem və istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

- Avropa poeziyasının əsas xüsusiyyətlərini (mövzu, problematika, üslub) araşdırmaq yönündə ədəbiyyatşünaslığın rolunu müəyyən etmək;

- Alman şairlərinin yaradıcılığının öyrənilməsi və Şərqi poeziyasının təsiri məsələlərinə münasibəti dəyərləndirmək;

- Bədii əsərlərin öyrənilməsində tərcümənin rolunu, vəzifələrini göstərmək;

- Azərbaycan-Avropa folklor nümunələri arasındakı oxşar və fərqli məqamları aydınlaşdırmaq;

- Avropa ədəbiyyatının məşhur hekayə və novella ustalarının yaradıcılığını problemlər baxımından araşdırmaq;

- Antik yunan və Roma dramaturgiyasının öyrənilməsində görkəmli ədəbiyyatşünas alim Əli Sultanlının rolunu müəyyənləşdirmək;

- İntibah dövrü və XVII-XVIII əsrlər Avropa dramaturgiyasının əsas xüsusiyyətlərini tədqiqata cəlb etmək;

- XIX-XX əsrlərdə Avropada yaranan cərəyanların və dramaturqların əsərlərinin araşdırılmasına münasibət bildirmək.

Tədqiqat metodları. Tədqiqatın metodologiyasını ədəbi-tarixi təhlil üsulu təşkil edir. Dissertasiyanın yazılmasında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının müstəqillik dövründəki çağdaş baxış prinsipləri, tarixi-müqayisəli yanaşmalar elmi və nəzəri ümumiləşdirmələr əsas götürülmüşdür. Azərbaycançılıq ideologiyasının prinsiplərinə istinad edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. XX əsrin I yarısında Avropa ədəbiyyatından edilmiş tərcümələrin keyfiyyəti və ədəbiyyatşünaslarımızın bu tərcümələr haqqında tənqidi fikirləri;

2. Avropa poeziyasının, müxtəlif mövzuları və aparıcı janrlarına münasibət;

3. Alman şairlərinin əsərlərinə tənqiçi nəzəri;

4. Ortaq folklor mövzularının milli kolorit keyfiyyəti;

5. Avropa romanlarını təhlil edən ədəbiyyatşünaslarımızın fikir mövqeyi;

6. Avropa hekayə ustalarının əsərlərinə münasibətdə müasir elmi yanaşmalar;

7. Antik yunan və Roma ədəbiyyatı ilə bağlı yaranan ilk müntəxəbat və dərsliklərin məziyyətləri;

8. Avropa dramaturgiyasının yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərinin müəyyənlişməsində müqayisə və paralellərin üstün göstəriciləri;

9. Avropa ədəbiyyatında müxtəlif cərəyanların yaranmasına səbəb olan ictimai, mədəni, ədəbi amillərin aydınlaşdırılması;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Təqdim olunmuş tədqiqatın elmi yeniliyi ilk növbədə ondan ibarətdir ki, XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan filoloji fikrində Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsi və tərcüməsində böyük xidmətləri olan Mikayıl Rəfili, Əli Sultanlı, Əkbər Ağayev, Məmməd Cəfər Cəfərov, Mehdi Məmmədov, Cümşüd Əzimov, Məmməd Bəktaşlı və başqalarının Avropa poeziya, nəsr və dramaturgiyası ilə bağlı tədqiqatları sistemli şəkildə

dissertasiya səviyyəsində araşdırılır. Məhz bu tədqiqat işində Avropa ədəbiyyatının ən məşhur nümayəndələrinin həyat və yaradıcılığına yenidən nəzər salınır, Sovet dövründə senzuradan keçə bilməyən əsərlər və yaxud dövrün tələbi ilə birtərəfli təhlil olunmuş bədii nümunələr müasir baxışla yenidən tədqiq olunur. Gi de Mopassan, Henrix Heyne, Gerhart Hauptman, Çarlz Dikkens, Knut Hamsun kimi ədiblərin bəzi əsərləri ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb edilir, onların əsərlərindəki faşizm, sosializmlə bağlı düşüncələrə obyektiv yanaşılır, Azərbaycançılıq məfkurəsi baxımından aydınlıq gətirilir. Rus dili vasitəsilə edilmiş bir çox tərcümələrdə və ya rus ədəbiyyatşünaslığının təsiri altında yazılmış bəzi məqalələrdə türklər və islam dininin əsasları haqqında səslənmiş qərəzli fikirlərə müasir elmi əsaslarla tutarlı cavablar verilir. Dissertasiya işində Avropa ədəbiyyatı ilə bağlı müxtəlif məsələlərin XX əsrin birinci yarısı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi ümumiləşdirilir, mövcud elmi-tənqidi təcrübə dəyərləndirilir, konkret tezislər, mühüm elmi müddəalar irəli sürülür.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqat işindən Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrində, eləcə də ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif yönlərinin (dünya ədəbiyyatı, Avropa ədəbiyyatı, tərcümə problemləri, müxtəlif ədəbi cərəyanlar və s.) öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqat işi Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsinə ilk təşəbbüs edən alimlərimizin əsərlərini sərf-nəzər edir, dövrün spesifik xüsusiyyətlərini ortaya çıxarır. Dissertasiya işində əldə olunmuş nəticələr Avropa ədəbiyyatının Azərbaycan filoloji fikrində tədqiqi haqqındakı elmi informasiyaları daha da təkmilləşdirir, ümumən XX əsrin birinci yarısında sosializm ideyalarının təsiri altında səslənmiş bəzi fikirlərə tənqidi münasibət bildirir.

İşin praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsində, filologiya və tərcümə fakültələrinin bakalavr və magistratura pillələrində ümumi və xüsusi ədəbiyyatşünaslıq kurslarının keçirilməsində, eləcə də Avropa ədəbiyyatının tədrisi üçün dərslik və dərs vəsaitləri hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın başlıca məzmunu, müddəaları, elmi yenilikləri, yekunları və nəticələri

müəllifin məqalə və tezislər şəklində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi nüfuzlu elmi jurnal və məcmuələrdə, xarici elmi nəşrlərdə çap etdirdiyi məqalələrdə, beynəlxalq konfranslarda etdiyi tezis və məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Tədqiqat işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Dünya ədəbiyyatı və komparativistika şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, ayrı-ayrı elmi problemlərin izah və şərhini nəzərdə tutan paraqraflardan, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş 13336, birinci fəsil 62512, ikinci fəsil 89029, üçüncü fəsil 91964, nəticə isə 7357 işarədən ibarətdir.

Tədqiqat işinin ümumi həcmi 284937 işarədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin I fəslə “**Avropa poeziyasının tədqiqi və tərcümə problemləri**” adlanır. Həmin fəslin “**Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsində tərcümənin rolu**” adlanan birinci paraqrafında qeyd olunur ki, Avropa ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsi həm də ədəbiyyatların qarşılıqlı olaraq bir-birinə təsir imkanlarını artırır. Belə ki, Avropa ədəbiyyatının tərcüməsi zamanı həm Azərbaycan yazarları bu ədəbiyyatla yaxından tanış olmaq imkanı qazanır, həm də tədqiqatçıların onun təhlilə cəlb etmək imkanları çox olur.

Azərbaycanda bədii tərcümə sənətinin inkişafında yeni yüksəliş dövrü XX əsrin 20-30-cu illərinə təsadüf edir. Düzdür, bu dövrdə edilmiş tərcümələr içərisində sosializm ideyalarını təbliğ edən çoxlu sayda şeir, nəsr əsərləri vardır, ancaq Avropa və dünya ədəbiyyatının ən dəyərli əsərləri məhz bu zaman dilimizə tərcümə edilmişdir. Avropa ədəbiyyatının ən möhtəşəm əsərlərinin Azərbaycan oxucularına çatdırılmasında professor Mikayıl Rəfilinin fəaliyyəti təqdirəlayiqdir. Görkəmli alimin həm Azərbaycan, həm də rus dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olması tərcümələrinin əhəmiyyətini artırır. M.Rəfilin tərcümə edəcəyi əsəri və əsərin müəllifini əvvəlcədən tədqiq etmiş, onun yaradıcılıq dünyasına daxil olmağa çalışmışdır.

XX əsrin birinci yarısında dünya ədəbiyyatından tərcümələr edərək ədəbiyyat xəzinəmizi zənginləşdirən Mirzə İbrahimovu, Cəfər Cabbarlı, Mikayıl Rzaquluzadəni, Cabbar Məcnunbəyovu, Məmməd Arifi, Beydulla Musayevi, Cahanbaxışı xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Bu dövrdə tərcümə saylarının artması, bu sahənin elmi-nəzəri məsələlərinin dərinlən araşdırılıb, təhlil olunmasını tələb etmişdir. Ona görə də görkəmli ədəbiyyatşünaslarımız bu sahənin nəzəriyyəsi ilə dərinlən məşğul olmağa başlamışdılar. Mətbuatda demək olar ki, hər gün tərcümənin ya nəzəri məsələlərindən, ya da yeni tərcümə olunmuş hər hansı bir əsər haqqında tənqidi məqalə dərc edilmişdir.

Məhz bu tərcümələr nəticəsində Azərbaycan oxucuları Avropa ədəbiyyatı və onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşlar.

Birinci fəslin **“Avropa poeziyasının mövzu, ideya və forma kontekstində tədqiqi”** adlı ikinci paragrafında Avropa poeziyasında işlənən mövzular, Şərq ədəbiyyatından iqtibaslar, Avropa şeirində işlənən bir çox janrlar və onların xüsusiyyətləri müasir ədəbiyyatşünaslıq prinsipləri əsasında yenidən tədqiq olunmuşdur.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında V.Şekspirlə bağlı yüzlərlə məqalə, onlarla tədqiqat işi yazılsa da, onun sonetləri haqqında ətraflı araşdırma aparılmamışdır. XX əsrdə V.Şekspir yaradıcılığının ədəbiyyatşünaslığımızda ən böyük tədqiqatçısı Cəfər Cəfərovdur. Daim mətbuatda müxtəlif məqalələrlə çıxış edən alim **“Vilyam Şekspir”** adlı monoqrafik əsərin müəllifidir. Bu araşdırmada o, ingilis ədibinin həm poeziyasını, həm də dramaturgiyasını geniş şəkildə təhlil etmişdir. V.Şekspirin sonetləri ana dilimizdə tam şəkildə ilk dəfə 1955-ci ildə Tələt Əyyubov tərəfindən rus dilindən çevrilmişdir. Sonet janrının bədii xüsusiyyətləri haqqında danışarkən C.Cəfərov sonetin təzadlar üzərində qurulduğuna diqqət yetirmişdir: *“Sonetdə əksər hallarda iki mövzu qarşı-qarşıya qoyulur və nəticədə ümumi bir fikir hasil olur”*⁶. Bir çox sonetlərdə, o cümlədən V.Şekspirin bu janrdakı əsərlərində gərgin dramatism, insanın daxili aləminin təlatümü aparıcıdır.

⁶ Cəfərov C. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / C.Cəfərov. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, - c. 1. - 1968. - s.190.

Bu paraqrafda sonetlə yanaşı ballada, himn, bukolika, dini nəğmələr janrlarının da spesfik xüsusiyyətləri haqqında ədəbiyyatşünaslarımızın fikirlərinə münasibət bildirilmişdir.

Avropa xalqlarının poeziyasında qədim dövrdən bugünə qədər müxtəlif mövzular, problemlər öz əksini tapmışdır. Əbədiyaşar məhəbbət, ictimai-siyasi, ailə-məişət mövzuları hər bir dövrün aktual məsələləri olmuşdur. Avropada Şərqə maraq çoxdan olsa da, XVIII əsrlərin sonunda bütöv bir elm, şərqşünaslıq elmi yarandı. P.B.Şelli “İslam üsyanı”, V.Skott “Talisman”, Ş.Monteskyö “İran məktubları” əsərlərini məhz bu dövrdə qələmə almışlar. Şərq mövzularında yazılmış ilk güclü əsərlər Fransada yaransa da, XIX əsrdə bu mövzu üzrə qüvvətli sənət inciləri ayrı-ayrı ölkələrdə meydana çıxdı. Bunlardan iki əsərin adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır: ingilis şairi C.Bayronun “Şərq poemaları”, alman şairi V.Götenin “Qərb-Şərq divanı”. Alman ədibin bu əsəri haqqında XX əsrin birinci yarısında ədəbi tənqidi məqalələr, tədqiqat işləri qismən də olsa aparılmışdır. Bayronun ədəbi yaradıcılığı, “Şərq poemaları” isə demək olar ki, diqqətdən kənar qalmışdır. Ə.Ağayev, M.Bəktəşi apardıqları tədqiqatlarda Bayron yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənmiş, bədii əsərlərini, obrazlarını, Şərq motivlərini dərinləndirən araşdırmamışlar⁷.

Bu paraqrafda Avropa poeziyasının Azərbaycanda araşdırılmasının yalnız bəzi konturlarına toxuna bildik. Bu araşdırmalardan məlum olur ki, Azərbaycan elmi-nəzəri fikrinin Avropa poeziyası ilə ilk tanışlığı baş verir. Ədəbiyyatşünaslıq Avropa poeziyasını həm tərcümə edir, həm də onu tədqiqata cəlb edir. Avropa poeziyasının ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə olaraq tədqiqi onun məzmununu zənginləşdirir. Bununla da Avropa poeziyası və onun ayrı-ayrı nümayəndələri elmi-nəzəri döviyyəyə daxil olur. Doğrudur, bu araşdırmalarda bir səthilik və systemsizlik özünü aydın göstərir. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, bu tədqiqatlar müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın ilk nümunələri idi və sonrakı tədqiqatların aparılmasında ilk mənbə rolu oynamışdır.

⁷ Ağayev, Ə. Bayron // Yeni yol qəzeti. - 1938, 22 yanvar. – s.4; Bəktəşi, M. Ölməz sənətkar // Şərq qapısı. - 1958, 27 yanvar. – s.3.

Avropa ədəbiyyatının zəngin bir qolunu təşkil edən, həmçinin ictimai-siyasi amillərdən asılı olaraq XX əsrin I yarısında Azərbaycan filoloji fikrində ən çox tədqiq olan sahələrdən biri alman ədəbiyyatıdır. Bu zərurətdən çıxış edərək birinci fəslin üçüncü paragrafi “**Alman poeziyasının araşdırılması**” adlanır.

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan filoloji fikrində haqqında ən çox yazılan sənətkarlardan biri Volfanq Götedir. (Alman ədibin soyadı müxtəlif illərdə Qöte, Höte şəklində yazılmışdır. Azərbaycan ədəbi mühitində daha çox Göte şəklində istifadə olunduğu üçün dissertasiyada da bu şəkildə qeyd edilmişdir). V.Göte yaradıcılığı ilə Azərbaycan oxucuları XX əsrin əvvəllərində tanış olmuşdur. Alman şairinin ilk tərcüməçisi görkəmli mütəfəkkir Əli bəy Hüseynzadə 1906-cı ildə “Füyuzat” jurnalında “Faust” əsərindən bir parçanı tərcümə etmiş, dünyaca məşhur bu əsər vasitəsilə azərbaycanlı oxucular alman ədibin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olmuşdur. 1932-ci ildə alman yazıçı-dramaturqun vəfatının yüz illiyi münasibətilə müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi planlaşdırılmışdır. Tənqidçi Əli Nazim bu tədbirlərdən birində geniş məruzə ilə çıxış etmişdir. Məruzədə dövrün ideologiyasının təbliğinə geniş yer verilmişdir. Müəllif hətta özü bir neçə dəfə qeyd edir ki, Göteni öyrənməkdə əsas məqsədi partiyaya xidmət etmək, onların fikirlərini təbliğ etməkdir⁸. Tənqidçi-alim M.Cəfər alman şairi ilə bağlı yazdığı məqalədə ədibin yaşadığı dövrün ziddiyyətlərini, çətinliklərini göstərməklə yanaşı, onun həyatı haqqında geniş məlumat vermişdir. M.Cəfər V.Göte poeziyasının xüsusiyyətlərini ümumiləşdirərək yazırdı: “*Göte bütün ömrü boyu mənsub olduğu xalqın şüurunu zərərli bidətlərdən, mövhumatdan təmizləməyə çalışmış, real düşüncəni, həyat və mübarizə eşqini tərənnüm etmişdir*”⁹. V.Götenin Şərq ədəbiyyatından, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvidən bəhs edən bu əsərinin ilk və böyük tədqiqatçı görkəmli qərbşünas alim Əkbər Ağayev bu problemlə bağlı 1940-cı illərdə bir neçə məqalə ilə

⁸ Əli, Nazim. Seçilmiş əsərləri / Nazim Əli. - Bakı: Yazıçı, -1979. - s.122.

⁹ Cəfər, M. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti / M.Cəfər. - Bakı: Azərnaşr, -1966. – s.160.

çıxış etmiş¹⁰, “Nizami və dünya ədəbiyyatı” adlı kitabında fikirlərini geniş şəkildə elmi əsaslarla təqdim etmişdir

Henrix Heynenin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi tarixi 1935-ci ildən başlanır. H.Heyne ilə bağlı ilk tədqiqatın müəllifi Əli Sultanlı “Ədəbiyyat” qəzetində “Klassikləri öyrənəlim” silsiləsindən alman şairi haqqında məqaləsində onun yaradıcılığını xronoloji şəkildə izləmişdir¹¹. H.Heyne ilə bağlı ən böyük tədqiqatın müəllifi görkəmli tədqiqatçı M.Cəfər ədibin həyatı haqqında təfəsilatlı məlumat vermişdir. H.Heynenin yaşadığı dövrün ümumi məzərəsini canlandıran alim onun tələbəlik illəri, ilk uğursuz sevgisi haqqında ətraflı məlumat vermişdir¹². H.Heynenin siyasi, satirik şeirləri İkinci dünya müharibəsi illərində daha aktual olmağa başladı. Bir çox ədəbiyyatşünaslar kimi Məmməd Arif də “Heyne və faşizm”¹³, “Nə üçün faşizmin Heyneni görməyə gözü yoxdur?”¹⁴ məqalələrində şairin şeirlərindən parçalar verərək faşizmi tənqid etmişdir. Məlum olduğu kimi, H.Heyne əslən yəhudi idi və gənclik illərində bu faktor müəyyən məqamlarda onun təhsilini çətinləşdirmişdi. Bu amillər onun milliyətçiliyə qarşı şeirlər yazmasına gətirib çıxarmışdı. XX əsrin I yarısında ədəbiyyatşünaslar alman şovinizmini tənqid etmək üçün məhz bu şeirlərdən məharətlə istifadə edirdilər. Müharibənin qızgın vaxtlarında “Henrix Heyne və faşizm” adlı məqalə ilə çıxış edən M.Rzaquluzadə “Seçici eşşəklər” şeirini təhlil edərkən həmin dövr alman rejimini kəskin bir şəkildə tənqid etmişdir. H.Heyne “Yeni İskəndər” şeirində Prusiya kralı IV Fridrix Vilhelmin özünü Makedoniyalı İskəndlərlə müqayisə edib ondan daha böyük və güclü sərkərdə hesab etməsinə acı-acı gülürdusə, M.Rzaquluzadə bu şeir vasitəsilə A.Hitleri və onun

¹⁰ Ağayev, Ə. Höte Nizami haqqında // Ədəbiyyat qəzeti. - 1940, 26 may. – s.4; Ağayev, Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı // Azərbaycan gəncləri qəzeti. - Bakı, 1947, 1 avqust. – s.4; Ağayev, Ə. Nizami və Qərbi Avropa ədəbiyyatı // Ədəbiyyat qəzeti. - 1947, 27 sentyabr. – s.5.

¹¹ Sultanlı, Ə. Henrix Heyne siyasi bir lirik kimi // Ədəbiyyat qəzeti. - 1935, 6 fevral

¹² Cəfər, M. Mütəfəkkirin şəxsiyyəti / M.Cəfər. - Bakı: Azərənşr, -1966. - s.176-177.

¹³ Arif, M. Heyne və faşizm // - Bakı Vətən uğrunda jurnalı – 1942. №1, - s.46-50

¹⁴ Arif, M. Nə üçün faşizmin H.Heyneni görməyə gözü yoxdur / M.Arif. - Bakı: EAAZF nəşriyyatı, - 1942. - s.16.

siyasətini tənqid atəşinə tuturdu¹⁵. 1930-cu illərdən müxtəlif qəzet səhifələrində H.Heynenin şeirlərindən bəzi örnəklər istər almancadan, istərsə də rus dilindən tərcümə edilərək nəşr olunurdu. Azərbaycan dilində H.Heynenin əsərləri ilk dəfə 1942-ci ildə kiçik kitabça şəklində çap edilmişdir. Bu fəsildə müəllifin gəldiyi elmi qənaətlər, əsas müddəalar, tezislər aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.^{16,17,18,19}

Dissertasiya işinin **“Avropa nəsri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının ədəbi-estetik fikrində”** adlanan ikinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir. **“Folklor nümunələrinin müqayisəli araşdırılması məsələləri”** adlanan birinci paragrafda ədəbiyyatşünaslarımızın dünya xalqlarının yaratdığı mənəvi mədəniyyətlərin ən böyüyü olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində nəzərə çarpacaq dərəcədə ortaq mövzu və oxşar qəhrəman problemindən bəhs edən tədqiqatları toplanmışdır. Milli ağız ədəbiyyatımızın yaranması, formalaşması tarixi nə qədər qədimlərə gedib çıxsada, bir elm kimi meydana gəlməsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Məhz bu dövrdən başlayaraq Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri ya toplanıb nəşr edilməklə yanaşı, haqqında sistemli şəkildə araşdırmalar aparılmışdır. Elə bu baxımdan da Avropa ədəbiyyatının milli ədəbi-elmi prosesdə tərcüməsi və tədqiqi müqayisəli tədqiqatlar aparmağa təkan vermişdir. Avropa ədəbiyyatının, eləcə də, əfsanə və rəvayətlərinin, ağız ədəbiyyatının

¹⁵ Rzaquluzadə, M. Heyne və faşizm // Ədəbiyyat qəzeti. - 1942, 1 aprel. – s.6

¹⁶ Рамазанова Л.М. Западноевропейская литература и творчества Низами Гянджеви в исследованиях Али Султанлы // - Кременець: Кременецьки компаративни студии, - 2016. Том 1, випуск VI, - с. 200-207.

¹⁷ Ramazanova L.M. Fransız ədəbiyyatının tədqiqi və tərcüməsində Mikayıl Rəfilin faktoru // - Bakı: Gənc tədqiqatçı elmi-praktik jurnal, - 2019. V cild, № 2, - s.192-197.

¹⁸ Рамазанова Л.М. Вопросы исследования немецкой поэзии в азербайджанском литературоведении первой половины XX столетия // Social and Economic Aspects of Education in Modern Society. RS Global Sp. z O.O., Warsaw, Poland: 2019, - с.25-29.

¹⁹ Ramazanova L.M. Əkbər Ağayevin V.Hötenin və Nizami Gəncəvinin fikirlərinə münasibəti // Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası IV Beynəlxalq elmi konfrans, - Bakı: 2021, - s.107.

tədqiqi ona görə əhəmiyyətli olmuşdur ki, həm yeni yaranana milli folklorşünaslığımıza nəzəri istiqamət vermiş, həm də qədim yunan ədəbiyyatı, əfsanə və rəvayətlərlə paralellər aparmağa imkan vermişdir. Bu paralellər ən çox “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı olmuş və dastanın qədimliyinə heç bir şübhə yeri qoymamışdır. Ə.Sultanlı “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanını müqayisəli şəkildə öyənərkən onun mükəmməlliyini, qədimliyini və orijinallığını təqdim etməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə alim silsilə məqalələrlə çıxış etmişdir. “Dədə Qorqud” dastanı haqqında qeydlər” və “Kitabi-Dədə Qorqud” və yunan dastanları” məqalələri bu mövzuda yazılmış ən dəyərli araşdırmalardır²⁰.

Dünya xalqlarının bir çoxunun nağıl, mif, əfsanələrində olduğu kimi, şifahi xalq ədəbiyyatımızda da fəvqəltəbii qüvvələrlə: div, əjdaha, təpəgöz, qorxunc quşlarla və s. insanların mübarizə apardığını və bu mübarizələrdən qalib kimi ayrıldıqlarını müşahidə etmək olar. Antik yunan ədəbiyyatında və “Kitabi-Dədə Qorqud”da qarşılaşdığımız qorxunc, fəvqəladə qüvvələrdən ən diqqəti cəlb edən təpəgöz obrazıdır. Homerin “Odiseya” əsərindəki Polifem (Təpəgöz) və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanındakı Təpəgöz obrazları haqqında ən geniş və təfəsilat ilə müqayisə edən Ə.Sultanlı ilk olaraq yunan ədəbiyyatındakı təpəgöz obrazlarının ümumi mənzərəsinə nəzər salmışdır. Tədqiqatçı şərq nağıllarından Təpəgözlə yunan əsatirlərindəki siklopların müqayisəsi zamanı belə bir qənaətə gəlir: *“Bütün şərq nağıllarında Təpəgöz məhvedicidir, tüfeylidir, adamyeyəndir. Yunan əsatirlərində onların bir neçə növü verilmişdir. Onların bir qismindən yunanlar işçi qüvvəsi kimi istifadə etmişlər, ikinci qismi özbaşlarına yaşayan, öz həyatlarını özləri təmin edən, lakin onların yaşayış yerlərinə gələnlərlə amansız rəftar edən sikloplardır. Üçüncü qism həqiqi mənada təpəgözdürlər ki, yunanlar onları çox pis və qorxunc varlıqlar kimi təsəvvür etmişlər. Dördüncü qism sikloplar yunan əsatirlərində gülünc və müvəffəqiyyətsiz aşıq*

²⁰ Sultanlı Ə. “Dədə Qorqud” dastanı haqqında qeydlər // - Bakı: ADU-nun Elmi əsərləri, - 1958. №1, - s.3-19; Sultanlı, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qədim Yunan dastanları / Ə.Sultanlı. - Bakı: Elm, - 1999. - s.83.

kimi verilmişdir”²¹. Ə.Sultanlının qeyd etdiyi kimi, Təpəgözün yaranmasında Polifemin heç bir ədəbi təsiri yoxdur, dastandakı Təpəgöz obrazı daha mükəmməl şəkildə işlənmiş, öz bitkinliyi ilə seçilir. Amma alimin bənzərlik olmaması fikirləri ilə razılaşmaq olmur. Müasir tədqiqatlar sübut edir ki, Homerin əsərlərində də təsvir etdiyi troyalılar məhz qədim türklər olmuşdur. O zaman qonşuluq münasibətində olan bu iki xalqın ədəbiyyatındakı ortaq obrazların olması müəyyən oxşarlıqlar təəccüb doğurmur. Bu müqayisələrdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bir kökdən olan insan eyni real hadisələr, eyni sosial, ailə-məişət problemlərindən, eyni mif və əfsanələr əsasında dastanlar yaradır və həmin dastanlar tədricən öz səciyyəsinə, öz təfəkkür tərzinə müvafiq şəkildə cilalanır, yaranmış olduğu xalqın mənəvi sərvətinə çevrilir.

İkinci fəslin “**Avropa ədəbiyyatında roman janrı: təkamülü və inkişaf meyilləri**” adlanan ikinci paraqrafında alimlərimizin Avropa ədəbiyyatında ilk romanların yaranması, XIX əsrdəki yeni inkişaf yolu və Azərbaycan ədəbiyyatı ilə apardıqları paralellər tədqiq olunmuşdur. Dünya ədəbiyyatının ən məşhur romanları və onların müəllifləri istər yubiley məqalələrində, yeni nəşr olunmuş kitabların ön sözündə, istərsə də ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilirdi. Azərbaycan oxucusuna yad olan əsərlərin məzmunu, süjet xətti, yazıldığı dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti geniş təhlil olunur, bəzi hallarda Azərbaycan ədəbiyyatı ilə müqayisələr aparılır, əsərin daha yaxşı qavranılmasına cəhdlər edilirdi. Bəzi araşdırmalar əsərin məzmunu haqqında qısa məlumat verməklə kifayətlənsə də, həmin dövrdə Avropa ədəbiyyatının, Avropa romanlarının öyrənilməsində böyük rol oynadığı üçün ədəbiyyatşünaslıq baxımından dəyərli tədqiqatlar hesab olunur.

Ədəbiyyatşünaslığımızda Kurtuaz ədəbiyyatı ilə bağlı ilk və geniş tədqiqatın müəllifi professor Əli Sultanlı XII-XIII əsrdə Qərbdə yaranan bu ədəbiyyat nümunələrini həmin dövrün ən qüdrətli şairi Nizami Gəncəvinin əsərləri ilə müqayisədə təhlil və tədqiq etmişdir. XII əsrdə Avropa xalqlarının bir çoxunun ədəbiyyatında yaranan

²¹ Sultanlı, Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” və qədim Yunan dastanları / Ə.Sultanlı. - Bakı: Elm, - 1999. - s. 62-63

“Tristan və İzolda” romanı Avropanın “Leyli və Məcnun”u hesab edilir²². Hər iki əsərin müqayisəsinə geniş yer ayıran Ə.Sultanlı bunu nəzərdə tutaraq yazırdı: *“Əsərlərin ümumi süjet xəttini gözdən keçirəcək olsaq, deyə bilərik ki, “Tristan və İzolda” da macəraçı ünsürlər psixoloji təhlillərdən üstündür. “Leyli və Məcnun”da əksinədir. Bu əsərdə macəraçılıq yoxdur. Əsər başdan-başa dərin ruhi təhlillər üzərində qurulmuşdur”*²³. Dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin ailə əxlaqı, saf eşq, öz dövrünün ictimai ziddiyyətləri haqqında dediyi fikirlərin, nəsihətlərin, öyüdlərin heç birini biz cəngavər romanlarında müşahidə edə bilmirik.

Migel de Servantesin “Don Kixot” romanı cəngavər romanlarına qarşı yazılmış ən mükəmməl əsərdir. Bunu nəzərdə tutan professor M.Rəfilı bu əsərin cəngavər romanlarına öldürücü zərbə vurduğuna işarə edərək yazırdı: *“Don Kixot” əsəri nəşr edildikdən sonra bir daha cəngavər romanı çıxmadı. “Don Kixot” bu ədəbi janrın ən son bir halqasından başqa bir şey deyildi. Bununla belə, cəngavərliyin sönməsilə qayət çirkin və gülünc şəkillərə düşmüş olan cəngavər romanlarının təsirini puç etməkdə “Don Kixot” un az rolu olmamışdı”*²⁴. Tədqiqatçı Servantesin İspaniya və Avropa ədəbiyyatındakı yerinin önəmini göstərmək üçün yazırdı: *“Əgər Göte Almanıyanın yüksək ədəbi bir dahisidirsə, əgər Puşkin rus ədəbiyyatının müəzzəm bir simasıdırsa, əgər Şekspir İngiltərənin ölməz bir fəxri və ən dahiyanə bir şairidirsə, Servantes də bir o qədər İspanıyanın ən yüksək bir ədəbi dahisidir”*²⁵.

Mötəbər qərbşünas alimlərimiz Ə.Sultanlı, M.Rəfilı, Ə.Ağayev araşdırmalarında bu əsərin meydana gəldiyi tarixi şəraitə qısa nəzər salmış, ölkə daxilində irticaçı idarə üsulu yaradan II Filippin siyasəti nəticəsində ispan xalqının, görkəmli ədibin necə ağır həyat sürdüyünü şərh etmişlər. Həmçinin ispaniyalı yazıçının həyat və yaradıcılığı xronoloji şəkildə təhlil olunmuşdur. Yarandığı dövrdə “Don

²² Sultanlı Ə. “Leyli və Məcnun” və Qərbi Avropa ədəbiyyatı // - Bakı: Azərbaycan məktəbi jurnalı, - 1947. №4, - s.43.

²³ Yenə orada, – s. 44.

²⁴ Rəfilı M. Servantes və onun "Don Kixot" əsəri, M.Servantes.Saavedra-Lamançlı Don Kixot, II nəşri, Bakı: 1934, - s.22.

²⁵ Yenə orada, - s.14.

Kixot”dan bəhs edənlər əsəri cəngavər romanlarına və cəngavər adətlərinə qarşı yazılmış bir satirik əsər kimi qəbul edirdilər.

Bu paraqrafda, həmçinin Lev Tolstoyun “ən yaxşı fransız romanı” adlandırdığı, M.Rəfilinin V.Hüqonun “şah əsəri” kimi səciyyələndirdiyi²⁶, bizə görə yalnız Fransanın, Avropanın deyil, dünya roman janrının şah əsəri olan “Səfillər” əsəri, “Paris Notrdam kilsəsi” romanı da geniş tədqiq olunmuşdur. Ə.Sultanlı, M.Rəfil, M.C.Cəfərovun Viktor Hüqonun yaradıcılığından bəhs edən silsilə məqalələri tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Avropa roman janrının inkişafında, insanların ən incə duyğularının, təlatümlərinin bədii ədəbiyyata gətirilməsində böyük xidmətləri olan yazıçılardan biri Knut Hamsundur. Knut Hamsun Azərbaycan filoloji fikrində həm də ona görə önəmli yer tutur ki, o, Azərbaycana gəlmiş, ölkəmiz haqqında maraqlı qeydlər etmişdir. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, siyasi görüşlərinə görə XX əsrin I yarısında K.Hamsunun yalnız “Aclıq” romanı tərcümə olunmuş, haqqında geniş araşdırmalar aparılmamışdır.

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda norveçli ədibin yaradıcılığının yenidən öyrənilməsinə və tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin üçüncü paraqrafı “**Avropa ədəbiyyatının hekayə və novella janrı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında**” adlanır. Bu paraqrafda görkəmli alim Ə.Sultanlının Avropa hekayə, novella yaradıcısı hesab olunan Bokkaçço haqqında yazdığı məqalələr, həmçinin dərc olunmayan arxiv materialları tədqiq olunmuşdur. Bokkaçço və N.Gəncəvi yaradıcılığındakı oxşar və fərqli məqamlar yenidən nəzərdən keçirilərək, müasir elmi nöqteyi-nəzərdən saf-çürük edilmişdir.

Burjua cəmiyyətindəki mürtəce təbəqələrin iç üzünü göstərən, hərbi avantüristləri və müharibə qızısdırıcılarını ifşa edən “Hərb novellaları”, “Kənd hekayələri” və ailə, əxlaq məsələlərinə həsr edilmiş novellaları ilə məşhur olan Gi-de Mopassan XX əsrin birinci yarısında geniş tədqiq olunmuş yazıçılardandır. XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Mopassanın daha çox

²⁶ Rəfil, M. Alovlu vətənpərvər və demokrat // Kommunist qəzeti. - 1952, 26 avqust. – s. 3.

müharibə mövzusu ilə bağlı novellaları tədqiq olunmuşdur. Böyük Vətən müharibəsi illərində faşizmin tənqidi, müharibənin törətdiyi fəlakətlər əsas mövzular idi. Əgər şair və yazıçılarımız bu mövzularda sanballı bədii əsərlər yazırdılarsa, alimlərimizin qarşısında isə bu mövzularla bağlı tənqidi məqalələr yazmaq kimi bir vəzifə qoyulmuşdu.

Əli Sultanlı və Hidayət Əfəndiyev ayrılıqda “Mopassanın hərbi novellaları” adlı məqalə ilə çıxış etmişlər²⁷. Ə.Sultanlı məqalədə ilk olaraq fransız yazıçısının həyat və yaradıcılığını təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Qərbşünas alim fikirlərində haqlı idi, belə ki Mopassanın mövzu dairəsi olduqca geniş və konkretidir. Öz oxucuları ilə mümkün qədər qısa və aydın, təbii və inandırıcı bir dillə danışır, dövlət quruluşu və siyasət, bank sahibləri və zabıtlar, kənd və şəhər, ailə və əxlaq, var-dövlət-bunların hamısı realistcəsinə təsvir olunmuşdur. “Hərb novellaları”nın mövzusu 1870-1871-ci ildə baş verən Fransa-Prussiya müharibəsi təşkil edir. “Gonbul” (əvvəllər “Pışka” şəklində tərcümə olunmuşdur. Alimlərimiz də məqalələrində hekayəni bu adla təqdim etmişlər), “Madmazel Fifi”, “Dəli”, “Duel”, “İki dost”, “Əsirlər”, “Sovaj xala”, “Müqəddəs Antoni”, “29 nömrəli yataq”, “Əsgərcik”, “Valter Şnafsın macərəsi” və s. hekayələrində müəllif Fransa-Prussiya müharibəsi fonunda müxtəlif əxlaqi, həyatı məsələlərə toxunmuşdur. Dövrünün ideoloji prinsiplərinə uyğun olaraq ədəbiyyatşünas-alimlərimiz isə məqalələrində daha çox yazıçının əsərlərindəki almanlarla bağlı məqamları qabartmış, hekayələri bu istiqamətdə təhlil etmişlər.

XX əsrin birinci yarısı Azərbaycan filoloji fikrində haqqında tədqiqatlar aparılmış, onlarla məqalə yazılmış yazıçılardan biri Anri Barbüsdür. Yaradıcılığının sosialist məkanda araşdırılması daha çox onun siyasi görüşləri ilə bağlı idi. Belə ki, Fransada kommunist ədəbiyyatının və Avropada kommunizm ideyalarının yayılmasında böyük xidmətləri olan Anri Barbüs Sovet İttifaqının ən yaxın dostu,

²⁷ Sultanlı Ə. Mopassanın hərbi novellaları // - Bakı: SSRİ EA Azərb. Fil-nın xəbərləri, - 1942. №12, - s.3-12; Əfəndiyev, H. Mopassanın hərbi novellaları // Ədəbiyyat qəzeti. - 1942, 1 may

sevilən yazıçısı olmuşdur. Əkbər Ağayev silsilə məqalələr yazmış²⁸, Mikayıl Rəfili A.Barbüsü fransız xalqının Qorkisi, fırtına, azadlıq carçısı adlandırmışdır²⁹. Məmməd Bəктаşi, Məmməd Cəfər fransız yazıçısının həyat və yaradıcılığı haqqında tanışlıq xarakteri daşıyan məqalələrində daha çox Lelinin və Stalinin A.Barbüs haqqındakı fikirlərinə yer ayırmışlar³⁰. Təbii ki, alimlər dövrün tələbinə uyğun olaraq A.Barbüsün kommunistlə bağlı fikirlərini önə çıxartmış, əsərlərini birtərflı təhlil etmişlər.

Müəllifin ikinci fəsildə qənaətə gəldiyi elmi yeniliklər, əsas müddəalar aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.^{31,32,33,34,35,36,37}

Dissertasiya işinin “**Avropa dramaturgiyasının araşdırılması problemləri**” adlanan üçüncü fəslı üç paraqrafdan ibarətdır. “**Antik yunan və roma dramaturgiyasının araşdırılmasında Əli Sultanlı**

²⁸ Ağayev, Ə. Anrı Barbüs // Ədəbiyyat qəzeti. - 1938, 6 sentyabr. – s.5; Ağayev, Ə. Anrı Barbüs // Ədəbiyyat qəzeti. - 1940, 6 sentyabr. – s.5; Ağayev, Ə. Anrı Barbüs // Ədəbiyyat qəzeti. - 1950, 6 sentyabr. – s.5.

²⁹ Rəfili, M. Anrı Barbüs // Ədəbiyyat və incəsənət qəzeti. - 1955, 27 avqust

³⁰ Bəктаşi, M. Anrı Barbüs // Şərq qapısı. - 1940, 30 iyun. – s. 6; Cəfər, M. Anrı Barbüs // Kommunist qəzeti. -1945, 29 avqust. – s. 4.

³¹ Ramazanova L.M. Viktor Hüqo ədəbiyyatşünaslığımızda // - Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, - 2016, № 1, - s. 281-284.

³² Ramazanova L.M. Norveç ədəbləri Azərbaycan filoloji fikrində // Filologiya məsələləri, - 2017, № 18, - s. 424-431

³³ 8. Ramazanova L.M. Gi de Mopassanın həyat və yaradıcılığı Azərbaycan filoloji fikrində // Gənc tədqiqatçıların II beynəlxalq elmi konfransı, - Bakı, 2018, s.1258-1260.

³⁴ Ramazanova L.M. Bakı Norveç yazıçısının əsərində (K.Hamsunun “Nağıllar ölkəsində” oçerki əsasında) // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri IX beynəlxalq elmi konfrans, - Bakı: 2018, - s.509-511.

³⁵ Ramazanova L.M. XX əsrin I yarısında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Avropa hekayələrinin öyrənilməsi məsələləri // - Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq beynəlxalq elmi jurnal, - 2019. № 1, - s.28-34.

³⁶ Ramazanova L.M. 20. Yüzyıl başlarında Azərbaycan edebiyatında ilk cəngəverlik romanları üzərinə karşıştırmalı araştıрма // - Karabük: Filoloji və kùltür araştırmaları, - 2020. №2, - s.128-134.

³⁷ Ramazanova L.M. Study and translation of the first European novels in Azerbaijan // Challenges in science of nowadays. Scientific collection Interconf № 48, - Washington: 2021, - s. 575-578.

faktoru” adlanan birinci paragrafda alimin bu sahədə fəaliyyəti geniş şəkildə araşdırılmışdır. Uzun müddət Antik ədəbiyyatdan mühazirələr oxuyan görkəmli alim antik və orta əsrlər Qərb ədəbiyyatı ilə bağlı bir neçə dərsləyin müəllifidir. Avropa ədəbiyyatının Azərbaycan oxucularına çatdırılmasında fədakarlıqla çalışan Ə.Sultanlının “Antik ədəbiyyat müntəxabatı” adlı kitabını tərtib etməsi bu sahədə atılan ilk addımlardandır. Orta əsrlər və renessans dövrünü əhatə edən “Xarici ədəbiyyat: orta əsrlər və renessans ədəbiyyatı” (1955) adlı müntəxabatı isə professor Əli Sultanlı İ.Əlizadə və H.Zeynalova ilə birlikdə tərtib etmişdir. Müntəxabata salınmış ədəbi əsərlərin bir qismi bütöv, bir qismi isə seçilmiş parçalardan ibarətdir. Professor Ə.Sultanlı dərsləklər və müntəxabatlarla bağlı ehtiyacları aradan qaldırmaqda davam edirdi. 1959-cu ildə nəşr olunan “Roma ədəbiyyatı müntəxabatı” adlı dərslək tədris prosesindəki bu ehtiyacı ödəmək baxımından əhəmiyyətli idi.

Əli Sultanlının ədəbiyyatşünaslığımızdakı ən böyük, əvəzsiz xidmətlərindən biri “Antik ədəbiyyatı tarixi” adlı ilk dərsləyin nəşridir (1958). Onun bu çalışmaları antik yunan ədəbiyyatının həm tanınması, həm də araşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu kitablar yalnız müntəxabat funksiyası daşımamış, eyni zamanda Azərbaycanda xarici ədəbiyyatşünaslığın əsaslarını hazırlamışdı.

Görkəmli alim Yaşar Qarayev də dərsləyin məziyyətlərindən bəhs edərək məhz bu cəhətə qiymət verərək yazırdı: *“Xüsusən, mərhum professorun uzun illər auditoriyalarda oxuduğu mühazirələrin mətni əsasında yazdığı “Antik ədəbiyyatı tarixi” kitabı ciddi, fundamental monumental tədqiqat əsəri olub, antik Yunan və Roma ədəbiyyatlarının vəhdətdə, sistemli elmi şəkildə öyrənməyin respublikada ilk yaxşı nümunəsidir. Məhz bu əsərlə Azərbaycanda müasir Avropa ədəbiyyatşünaslığının əsasları və zəmini yaradılır”*³⁸.

Ə.Sultanlının bu dərsləklərinin üslubu elmidir, həm də tədqiqat xarakteri daşıyır. Bu gün ümumişləkliyini itirmiş bəzi sözlər istisna olmaqla tədqiqatların dili səlis və aydındır. Dövrün tələbinə uyğun olaraq, sosializm ideologiyası ilə bağlı fikirlərə və sitatlara yer ayrılmışdır. Həmçinin Azərbaycan dilində nəşr edilən bu ilk kitabda,

³⁸ Qarayev Y. Əli Sultanlı. Fikrin karvanı. Bakı: Yazıçı, - 1984. - s.302.

təəssüf ki, heç bir illüstrasiya yoxdur. Şəkillər təhlil edilmiş əsərlərin oxucular üçün daha aydın olmasına kömək edərdi. Professor Əli Sultanlı çox zaman ayrı-ayrı əsərlərin geniş təhlili ilə yanaşı, əsərlərin məzmununu nəql etməyə də meyl göstərir. Əslində Azərbaycan dilində bütöv tərcüməsi olan əsərlərin məzmununu söyləmədən keçinmək mümkün idi.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı **“İntibah dövrü və XVII-XVIII əsrlər Avropa dramaturgiyasının tədqiqi”** adlanır. Bu paragrafda qeyd olunur ki, İntibah dövründə əsas amil insanın azadlığına, qüdrətinə, onun böyük yaradıcılıq imkanına yer vermək idi. İntibah dövrünün humanist yazıçılarından biri və ya birincisi Vilyam Şekspir haqqında Azərbaycan ədəbiyyatşünasları müxtəlif vaxtlarda onlarla məqalə yazmışdır. XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatşünaslarımız V.Şekspir yaradıcılığını üç istiqamətdən tədqiq edirdilər. Birincisi, Şekspir yaradıcılığını tanımaq, tədris etmək, ikincisi, Şekspirə aid əsərlərinin tamaşaya qoyulması və humanist düşüncələrinin təhlili, üçüncüsü, Şekspirin əsərlərinin tərcümə keyfiyyətini müəyyənləşdirmək.

V.Şekspir yaradıcılığının tədrisində, əsərlərinin təhlil olunmasında Əli Sultanlının xidmətləri böyükdür. Görkəmli ədəbiyyatşünas ömrünün otuz ilini pedaqoji fəaliyyətə həsr etmişdir. Onun arxiv materialları içərisində Şekspirə bağlı aşkar etdiyimiz bir neçə tədqiqat işi heç bir yerdə nəşr olunmamışdır³⁹. Bu tədqiqatlarda Şekspir əsərlərinin obrazlar aləmi, kompozisiya quruluşu və ideyası geniş təhlil obyektinə olmuşdur.

İstər tarixşünaslıqda, istərsə də ədəbiyyatşünaslıqda XVII əsr Qərbi Avropa xalqlarının tarixində keçid dövrü kimi səciyyələnir. XVII əsr İntibah və Maarifçilik hərəkatının arasında keçid, orta mövqe tutmuşdur. XVII əsrdə yazıb-yaradan Molyerin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında öyrənilməsi birbaşa M.F.Axundzadənin adı ilə bağlıdır. XX əsrin I yarısında M.F.Axundzadə ilə bağlı yazılmış məqalələrin əksəriyyətində demək olar ki, M.F.Axundzadə və Molyer müqayisəsinə toxunulmuş müxtəlif fikirlər səslənmişdir.

³⁹ Ə.Sultanlı V.Şekspir həyat və yaradıcılığı // AMDƏİ arxivi, fond № 468, siyahı №1 iş №.76, vərəq - 77.

Əli Sultanlı 1939-cu ildə “M.F.Axundov və Molyer” mövzusunda namizədlik dissertasiyası yazmış və hər iki dramaturqun dramaturgiyasındakı tipoloji məqamları açmışdır. Bu tədqiqat işi ilə Ə.Sultanlı Azərbaycanda müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın əsasını qoymuşdur. Görkəmli alim M.F.Axundzadənin və J.B.Molyerin həyat və yaradıcılığını müxtəlif istiqamətlərdən araşdırmış, onların zəngin irsinə peşəkar ədəbiyyatşünas kimi obyektiv qiymət vermişdir. Ə.Sultanlı ilk olaraq iki böyük dramaturqun yaşadığı tarixi şəraiti, ictimai-siyasi dövrü tədqiq etmişdir. Hər iki sənətkarın yaşadığı dövrü müqayisə edən tədqiqatçının qənaətinə görə: *“Axundov da öz geri qalmış mühiti ilə dvoryanlıqla, ruhanilik və fanatizm ilə mübarizə etmək üçün komediya janrını seçmiş, Molyer də həmin bu məqsədlə komediyani və gülüşü seçmişdir”*⁴⁰. Görkəmli alim dissertasiyasında, həmçinin dramaturqların yaradıcılığındakı ortaq mövzu, obrazlar aləmi haqqında geniş araşdırma aparmışdır.

Görkəmli ədəbiyyatşünasların M.F.Axundzadə və Molyer müqayisəsində gəldikləri ortaq fikri belə ümumiləşdirə bilərik ki, bir komediya ustası kimi M.F.Axundzadə insanların mənfi xasiyyətlərini tənqid və ifşa etməsi, fərəhli yumoru, hazırcavablığı, bəzi satirik momentləri ilə, doğurdan da, Molyeri xatırladır. Lakin obrazların yaradılması baxımından M.F.Axundzadə Molyerdən daha çox Şekspirə bənzəyir. Molyerin zamanının poetik qanunlarına, klassisizmin qaydalarına uyğun qələmə aldığı komediyalardan fərqli olaraq, M.F.Axundzadə ətrafında cərəyan edən hadisələrdən təsirlənərək realist, canlı və orijinal komediyalar yazmışdır.

Ümumiyyətlə, XX əsrin birinci yarısı Azərbaycan filoloji fikrində Avropa İntibah ədəbiyyatının nümayəndələrinə maraq böyük olmuşdur. Bu prosesdə həm Avropa yazarlarının əsərləri tərcümə olunmuş, həm tədris prosesinə daxil edilmiş, həm də elmi-nəzəri fikir tərəfindən araşdırmaya cəlb edilmişdir. İntibah dövrünün aparıcı şüarı olan humanizm, ədalət, vicdan, saf məhəbbətin təbliği və s. mövzular Azərbaycan ədəbiyyatı və oxucusu üçün doğma mövzulardır. XVII-XVIII əsrlər Avropa ədəbiyyatı zəngin və rəngarəng tematika və

⁴⁰ Sultanlı Ə. M.F.Axundov və Molyer / Fil.e.d..almağ üçün təqdim olunmuş dissertasiya / - Bakı, 1939. - s.22.

cərəyanlarla əhatə olunmuş XIX-XX əsr Avropa ədəbiyyatı ilə İntibah ədəbiyyatı arasında bir növ körpü rolunu oynamışdır.

Üçüncü fəslin üçüncü paragrafı “**XIX-XX əsrlər Avropa ədəbi cərəyanlarının araşdırılması problemləri**” adlanır. Bu paragrafda Avropa ədəbiyyatında mövcud olan əsas cərəyanlar, yaradıcılıqları müxtəlif cərəyanların qovşağında yerləşən dramaturqların əsərləri ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Klassizm, romantizm, realizm, tənqidi realizm, maarifçi realizm, naturalizm, simvolizm, impressionizm, modernizm kimi cərəyanların əsas xüsusiyyətlərindən bəhs edən alimlərimizin fikirləri müasir ədəbiyyatşünaslıq pirimsipləri əsasında yenidən nəzərdən keçirilmişdir.

Yaradıcılığı daim inkişafda və təkamüldə olan, zamanın ziddiyyətlərindən çıxış yolu axtaran Henrik İbsenin əsərləri haqqında dünya ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif fikirlər səslənmişdir. Azərbaycan filoloji fikrində H.İbsen haqqında ilk məlumatı N.Nərimanov vermişdir. O, 1906-cı ildə “Həyat” qəzetində H.İbsenin ölümü münasibətilə yazdığı məqaləyə norveçli ədibdən bir neçə sitatlar vermişdir. Yığcam olmasına baxmayaraq, məqalədə H.İbsenin həyat və yaradıcılığına nəzər yetirilir, onun əsərləri, toxunduğu mövzular təhlil edilir, dahi rus yazıçısı L.Tolstoyla müqayisə aparılırdı.

N.Nərimanovun bu məqaləsini nəzərə almasaq, ötən əsrin 50-ci illərinə qədər H.İbsenin həyat və yaradıcılığı haqqında heç bir məqalə, tədqiqat işi yazılmamışdır. Yalnız 1956-cı ildə professor Əli Sultanlı “Henrik İbsen” adlı geniş məqalə yazaraq onun yaradıcılığını ətraflı şəkildə təhlil etmişdir. Tədqiqatçı onun yaradıcılığını belə səciyyələndirir: *“H.İbsenin dramaturgiyasını sevdirən dərin ideyalıq, o zamankı ictimai həyatın vəziyyətindən narahatlıq hissi və vicdan əzabıdır. Onun istər üsyankarlıq əhvali-ruhiyyəsi, istərsə də, əsərlərindəki tək şəxsiyyətlərin qüssəsi subyektiv xasiyyət daşımırdı. H.İbsen cəmiyyətlə bağlı olduğu üçün ideyaları, tənqid və ifşaları da ümumi-ictimai mənaya malik idi”*⁴¹.

⁴¹ Sultanlı, Ə. Məqalələr / Ə.Sultanlı. - Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, -1971. - s. 310.

Ədəbiyyatşünaslığımızda H.İbsen dramaturgiyasındakı bəzi obrazlar C.Cabbarlının qəhrəmanları ilə müqayisə olunmuş, “Kuklalar evi” və “Sevil”, “Brand” ilə “Aydın” pyeslərində uyğunluqlar üzə çıxarılmışdı.

Henrik İbsenin təsir göstərdiyi məşhur dramaturqlardan biri Gerhart Hauptmanın yaradıcılığı alman ədəbiyyatının parlaq bir səhifəsi olmuşdur. G.Hauptman yaradıcılığının zirvəsi bir çox dünya dillərinə tərcümə olunmuş “Toxucular” pyesidir. Bu pyes Abdulla Şaiq tərəfindən dilimizə “Toxuyucular” şəkilində tərcümə olunmuşdur. “Gerhart Hauptman” adlı ön sözdə ədəbiyyatşünas-alim Mikayıl Rəfili alman dramaturqunun həyat və yaradıcılığı haqqında məqalə ilə çıxış etmişdir⁴². M.Rəfili bu əsəri naturalizmin son parlaq qələbəsi kimi dəyərləndirmişdir⁴³. Ancaq bu dəyərləndirmədə dövrün ideoloji meyilləri də bu və ya digər şəkildə təzahür etmişdir. M.Rəfili bəzi məqamlarda dövrün ideoloji fikirlərindən çıxış edərək G.Hauptmanı ittiham edir. “Toxucular” əsəri tamaşaya qoyulduqdan dərhal sonra əsər “çevriliş dramı” adlandırılaraq qadağan olunmuş, G.Hauptman məhkəməyə verilmişdir. G.Hauptmanın 70 illiyi münasibətilə yazdığı məqalədə M.Rəfili daha irəli gedərək alman ədibini sosialist ideyalarını qəbul etməyə çağıraraq yazırdı: “*Bəli günəş doğrudan da doğur. Kiçik yoxsul bir alman köyçügəzinin günəşi deyil, bəlkə dünya günəşi doğur. Əcəba Hauptmanın o böyük talantı xırda burjua fikrinin fevqinə yüksələrək bu əzəmətli səhər günəşinin parlaq işıqlarını görə bilməsinə imkan verəcəkmiz?*”⁴⁴. 1930-cu illərdə Azərbaycandakı ictimai-siyasi vəziyyət birbaşa ədəbiyyata, ədəbiyyatşünaslığa təsir göstərirdi, ideoloji təzyiqlərdə ədəbiyyatşünaslarımızın bəzən birtərəfli çıxış etmələri dövrün ideologiyasından qaynaqlanırdı.

Nobel mükafatlı alman dramaturqunun həyat və yaradıcılığı istər XX əsrin ikinci yarısında, istərsə də müasir ədəbiyyatşünaslıqda araşdırmaya cəlb olunmamış, heç bir əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə olunmamışdır. Ümid edirik ki, növbəti illərdə yaradıcılığında

⁴² Hauptmann G. Toxuyucular. Tərcümə edən A.Şaiq. Bakı: Azərnəşr. - 1933, - s. 3-9.

⁴³ Rəfili M. G.Hauptman. // - Bakı: Hücüm jurnalı, - 1933. № 1-2, - s.54.

⁴⁴ Yenə orada, – s. 55.

müxtəlif cərəyanların qovuşduğu G.Hauptmanın əsərləri tərcümə edilərək Azərbaycan oxucularına təqdim olunacaqdır. Üçüncü fəsilə əldə olunan elmi qənaətlər, əsas müddəalar iddiaçının aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.^{45,46,47,48,49}

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqat zamanı irəli sürülmüş tezislər göstərilmiş, mühüm elmi müddəalar ifadəsini tapmışdır. Avropa ədəbiyyatının ilk tədqiqatçıları olan görkəmli alimlər Ə.Sultanlı, M.Rəfilı, Ə.Ağayev, M.Cəfər, M.Bektaş, M.Məmmədov, C.Cəfərov və başqaları maraqlı faktlarla çıxış etmiş, bəzi məqamlarda rus ədəbiyyatşünaslarının etdiyi ədəbi səhvləri təkrarlasa da, belə mövqə birbaşa siyasi məqamlarla bağlı olmuş. Sovet hakimiyyətinin türklərə olan qərəzli münasibəti mədəniyyətin müxtəlif sahələrində inikas etdiyi kimi, ədəbiyyatşünaslıqda da ideoloji izlərini qoymuşdur.

Təhlillər göstərir ki, Avropa ədəbiyyatı ilə bağlı Azərbaycan filoloji fikrində aparılmış tədqiqatlarda alimlər daha çox “dövrün sözü”, sifarişi ilə çıxış etmişlər. 1940-ci illərdə şair və yazıçıların qarşısında vətən, müharibə, faşizm mövzusunda əsər yazmaq tələbi qoyulduğu kimi, tədqiqatçılarda da bu mövzularda məqalələrin yazılması diqtə olunmuşdur. Bu da əsərlərə və müəlliflərin ideyalarına birtərəfli yanaşmanı ortaya çıxarmışdır.

Mədəni əlaqələrin qurulmasında, bədii əsərlərin öyrənilməsində tərcümənin əhəmiyyəti xüsusi izah və şərh olunmuş, mütəmadi olaraq yeni tərcümələr haqqında məqalələr dərc edilmişdir.

⁴⁵ Ramazanova L.M. Əli Sultanlının araşdırmalarında antik yunan ədəbiyyatının və “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqayisəsi // “Kitabi Dədə Qorqud və Türk Dünyası” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, - Bakı: 2015, - s. 323-328.

⁴⁶ Ramazanova L.M. M.F.Axundzadə və J.B.Molyer Əli Sultanlının tədqiqatlarında // - Bakı: Ədəbi əlaqələr, - 2016, № 10, - s. 124-130.

⁴⁷ Ramazanova L.M. Vilyam Şekspir yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında // Ədəbi əlaqələr, - 2017, № 11, - s. 196-201.

⁴⁸ Ramazanova L.M. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Molyer-M.F.Axundzadə müqayisəsi // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın aktual problemləri / Elmi-nəzəri konfrans materialları, - Bakı: 2017, - s.162-165.

⁴⁹ Рамазанова Л.М. Роль Али Султанлы в литературных изысканиях античного периода // - Казан: Национальные литературы в контексте культурной интеграции, - 2021.выпуск 3, - с.219-226.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, XX əsrin birinci yarısı Azərbaycan filoloji fikrində daha çox keçmiş sovet ideologiyasının mövqeyini təmsil edən tədqiqatçılarımızın empirik xarakterli məlumat və təhlilləri ictimai-siyasi atmosferin qorunub saxlanmasını mühafizə etmişdir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qarşısında duran məsələlərdən biri Avropa ədəbiyyatının hər hansı dövrü, mərhələsi, ədəbi cərəyanları, habelə sənətkarların həyatı və yaradıcılığına, onların əsərlərinə həsr olunmuş məqalə və araşdırmaları ümumi təqdimat, annotasiya hüdudundan çıxarıb yeni tədqiqatlar məcrasına yönləndirmək, müasir elmi fikri narahat edən, düşünməyə sövq edən problem-mövzular işləyib ədəbi-elmi ictimaiyyətə çatdırmaqdır.

Dissertasiya işinin əsas məzmunu müəllifin aşağıda qeyd olunan elmi işlərində əksini tapmışdır:

1. Ramazanova L.M. Əli Sultanlının araşdırmalarında antik yunan ədəbiyyatının və “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqayisəsi // “Kitabi Dədə Qorqud və Türk Dünyası” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfrans, - Bakı: 2015, - s. 323-328.
2. Ramazanova L.M. M.F.Axundzadə və J.B.Molyer Əli Sultanlının tədqiqatlarında // - Bakı: Ədəbi əlaqələr, - 2016, № 10, - s. 124-130.
3. Ramazanova L.M. Viktor Hüqo ədəbiyyatşünaslığımızda // - Bakı: Dil və Ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, - 2016, № 1, - s. 281-284.
4. Рамазанова Л.М. Западноевропейская литература и творчества Низами Гянджеви в исследованиях Али Султанлы // - Кременець: Кременецькі компаративні студії, - 2016. Том 1, випуск VI, - с. 200-207.
5. Ramazanova L.M. Vilyam Şekspir yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında // Ədəbi əlaqələr, - 2017, № 11, - s. 196-201.
6. Ramazanova L.M. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Molyer-M.F.Axundzadə müqayisəsi // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın

- aktual problemləri / Elmi-nəzəri konfransın materialları, - Bakı: 2017, - s.162-165.
7. Ramazanova L.M. Norveç ədibləri Azərbaycan filoloji fikrində // Filologiya məsələləri, - 2017, № 18, - s. 424-431
 8. Ramazanova L.M. Gi de Mopassanın həyat və yaradıcılığı Azərbaycan filoloji fikrində // Gənc tədqiqatçıların II beynəlxalq elmi konfransı, - Bakı, 2018, s.1258-1260.
 9. Ramazanova L.M. Bakı Norveç yazıçısının əsərində (K.Hamsunun “Nağıllar ölkəsində” oçerki əsasında) // Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri IX beynəlxalq elmi konfrans, - Bakı: 2018, - s.509-511.
 10. Ramazanova L.M. Fransız ədəbiyyatının tədqiqi və tərcüməsində Mikayıl Rəfilinin faktoru // - Bakı: Gənc tədqiqatçı elmi-praktik jurnal, - 2019. V cild, № 2, - s.192-197.
 11. Ramazanova L.M. XX əsrin I yarısında Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Avropa hekayələrinin öyrənilməsi məsələləri // - Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq beynəlxalq elmi jurnal, - 2019. № 1, - s.28-34.
 12. Рамазанова Л.М. Вопросы исследования немецкой поэзии в азербайджанском литературоведении первой половины XX столетия // Social and Economic Aspects of Education in Modern Society. RS Global Sp. z O.O., Warsaw, Poland: 2019, - с.25-29.
 13. Ramazanova L.M. 20. Yüzyıl başlarında Azərbaycan edebiyatında ilk cəngəverlik romanları üzərində qarşılaşdırılmalı araşdırma // - Karabük: Filoloji və mədəniyyət araşdırmaları, - 2020. №2, - s.128-134.
 14. Ramazanova L.M. Əkbər Ağayevin V.Hötenin və Nizami Gəncəvinin fikirlərinə münasibəti // Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş Heydər Əliyev: Multikulturalizm və tolerantlıq ideologiyası IV Beynəlxalq elmi konfrans, - Bakı: 2021, - s.107.
 15. Ramazanova L.M. Study and translation of the first European novels in Azerbaijan // Challenges in science of nowadays. Scientific collection Interconf № 48, - Washington: 2021, - s. 575-578.

16. Рамазанова Л.М. Роль Али Султанлы в литературных изысканиях античного периода // - Казан: Национальные литературы в контексте культурной интеграции, - 2021.выпуск 3, - с.219-226.

Dissertasiya işinin müdafiəsi "30" noyabr 2021-ci il tarixində saat 15⁰⁰ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1143. Bakı ş., Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat "28" oktyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 28.10.2021

Kağız formatı: A5

Həcm: 48479

Tiraj: 100